

Anna Krochmal

(Naczelną Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa)

PETERSBURSKIE ARCHIWUM METROPOLITÓW UNICKICH JAKO HISTORYCZNE ARCHIWUM KOŚCIOŁA WSCHODNIEGO

Efektem wielowiekowej obecności Kościoła Wschodniego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej jest zachowanie się do czasów współczesnych kilku dużych zbiorów źródeł, przechowywanych zarówno w granicach obecnego państwa polskiego, jak i poza nim. Mają one charakter archiwów historycznych. To pojęcie zaczerpnięte z archiwistyki oznacza, że w ich skład wchodzi materiały archiwalne tworzące integralną całość, wytworzone na przestrzeni długiego okresu dziejów, nie tylko przez jednego aktotwórcę (np. biskupa, metropolitę), lecz przez różne podmioty, w tym instytucje zarządu na różnych szczeblach podziałów kościelnych (parafii, dekanatu, diecezji, metropolii)¹. Na terenie Polski zachowały się do dnia dzisiejszego dwa archiwa historyczne, po eparchiach chełmskiej² i przemyskiej³ obrządku wschodniego. Inne pozostają poza granicami kraju. Najważniejsze znaczenie badawcze mają archiwa historyczne po greckokatolickiej metropolii halicko-lwowskiej⁴, przechowywane we Lwowie oraz archiwum

¹ Pojęcie archiwum historycznego zostało przypomniane w archiwistyce przez Bohdana Ryszewskiego w podręczniku wydanym w 1989 r. (H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989), a zastosowano je m. in. w publikacjach: *Poradnik dla archiwisty instytucji polskiej na Obczyźnie*, red. J. Krochmal, Warszawa 2006; J. Krochmal, *Archiwum historyczne miasta Przemyśla (1402–1944)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, t. 24, 2013–2014, s. 97–98.

² Szczegółowe omówienie jego zawartości zob. M. Trojanowska, *Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [1525] 1596–1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum*, Warszawa 2003. Całość akt zespołu jest też dostępna online poprzez ogólnopolski portal archiwalny: www.szukajwarchiwach.pl <dostęp: 2018-07-02>.

³ Omówienia jego dziejów, zawartości i znaczenia dla badań naukowych dokonała ostatnio A. Krochmal, *Archiwum historyczne eparchii przemyskiej*, Warszawa–Przemyśl 2016.

⁴ Ich charakterystyka zawarta została w publikacjach: *Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. A. Krochmal, Warszawa 2005. Wiele informacji do dziejów i ustroju eparchii lwowskiej zawiera książka Ihora Skoczylasa. Zob. I. Скоциляс, *Галицька (Львівська) епархія XII–XVIII століть, організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010.

historyczne metropolitów kijowskich znajdujące się obecnie w Petersburgu i stanowiące przedmiot rozważań w niniejszym opracowaniu. Celem artykułu jest spojrzenie na zachowane materiały archiwalne z punktu widzenia źródłoznawczego i archiwalno-kancelaryjnego, jak też ocena ich potencjału badawczego i przydatności do studiów interdyscyplinarnych, prowadzonych nie tylko przez historyków, lecz także przedstawicieli innych dyscyplin wiedzy. W tym kontekście na uwagę zasługują zwłaszcza takie zagadnienia, jak formowanie się archiwum metropolitalnego w stanie dużego rozproszenia i braku stałej rezydencji metropolitów kijowskich aż do 1746 r. oraz jego losy na przestrzeni kilku stuleci w powiązaniu z dziejami Rzeczypospolitej, metropolii kijowskiej i zarządzających nią hierarchów.

Proces formowania i losy archiwum

Obecnym miejscem przechowywania historycznego archiwum metropolitów kijowskich jest Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (Российский государственный исторический архив — РГИА). Nazwa zbioru nadana w XIX wieku przez archiwistów rosyjskich — Archiwum zachodnioruskich unickich metropolitów (Архив западнорусских униатских митрополитовъ)⁵ była nieco myląca, gdyż zachowane w nim materiały dotyczą zarówno działalności Cerkwi unickiej, jak też prawosławnej, z okresu przed zawarciem unii kościelnej w Brześciu w 1596 r. Geneza i proces formowania się archiwum metropolitalnego są ściśle związane z dziejami ustrojowymi urzędu metropolity, jako głównego twórcy akt. Archiwum obejmuje materiały od początku XV w. do 2. połowy XIX stulecia. W wymienionym okresie następowało szereg istotnych zmian w sposobie zorganizowania i zakresie kompetencyjnym tego urzędu. Początki archiwum metropolii kijowskiej są nierozzerwalnie związane z powstaniem i działalnością kijowskiej prowincji kościelnej oraz pojawieniem się urzędu metropolity.

Prawosławna metropolia kijowska uformowała się w granicach Rusi Kijowskiej w końcu X w. i była jedyną prowincją kościelną dla całego obszaru państwa staroruskiego⁶. Jej zwierzchnik w osobie metropolity już przed 1230 r. zaczął używać uniwersalnego tytułu „metropolity kijowskiego i całej Rusi”. W XIII wieku stolicy metropolitalnej w Kijowie podlegało 18 biskupstw prawosławnych⁷.

⁵ Obecnie zespół ten (fond 823) nosi nazwę Kancelaria metropolitów greko-unickich cerkwi (Канцелярия митрополитов греко-униатских церквей), zob. <http://rgia.ru/customsearch?objectType=stocks&customSearch%5B0%5D.name=%D0%9D%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80+%D1%84%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B0&customSearch%5B0%5D.attr=10549&customSearch%5B0%5D.cond=23&customSearch%5B0%5D.dict=&customSearch%5B0%5D.text=823&customSearch%5B1%5D.name=%D0%9D%D0%B0%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5&customSearch%5B1%5D.attr=10554&customSearch%5B1%5D.cond=12&customSearch%5B1%5D.dict=&customSearch%5B1%5D.text=&lc=ru#!page:1/o:27612329/p:1> <dostęp: 2018-07-03>.

⁶ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 24.

⁷ J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 10, 1896, s. 487; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 3; A. Krochmal, *Archiwum historyczne*, s. 184.

Od połowy XIII stulecia, wskutek zniszczeń będących następstwem najazdu mongolskiego oraz w wyniku rozbicia politycznego Rusi, następował upadek znaczenia Kijowa. Metropolici zaczęli coraz częściej rezydować na północy kraju we Włodzimierzu Suzdalskim oraz w innych miastach. Równocześnie w północnej części Rusi począł się tworzyć nowy ośrodek władzy, którego centrum stała się z czasem Moskwa. Począwszy od XIV stulecia, w wyniku różnych wydarzeń politycznych, terytorium metropolii kijowskiej było stopniowo włączane w granice państwa polskiego. Za panowania Kazimierza Wielkiego do Polski przyłączono obszar Rusi Halicko-Włodzimierskiej, zwanej później Czerwoną, z funkcjonującymi na nim strukturami Kościoła prawosławnego. Były to tereny stanowiące najdalej na zachód wysuniętą część metropolii. W wyniku tego procesu terytorium państwa polskiego powiększyło się niemal o połowę. Na przyłączonym obszarze zamieszkiwali w większości prawosławni. Od unii polsko-litewskiej w Krewie (1385 r.) cały obszar prawosławnej metropolii kijowskiej znalazł się w granicach połączonego unią personalną państwa polsko-litewskiego. Metropolia ta aż do unii brzeskiej w 1596 r. liczyła 10 diecezji prawosławnych, w tym siedem położonych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (metropolitalna kijowska, połocko-witebska, smoleńsko-siewierska, czernihowsko-brańska, turrowsko-pińska, łucko-ostrogska, włodzimiersko-brzeska) i trzy eparchie w Koronie (chełmsko-bełska, przemysko-samborska i halicko-lwowska). Na wschodzie terytorium metropolii kijowskiej w zasadzie pokrywało się z granicami państwowymi, dlatego też zmiany polityczne powodowały modyfikację jej zasięgu terytorialnego. W XVI wieku dwukrotnie dochodziło do takiej sytuacji. W 1514 r., po zajęciu przez Księstwo Moskiewskie ziemi siewiersko-czernihowskiej i smoleńskiej, od metropolii kijowskiej odpadły dwa biskupstwa — czernihowskie i smoleńskie. To ostatnie powróciło do metropolii w 1579 r., po zajęciu Połocka przez króla Stefana Batorego. Podobne zmiany zachodziły też w wyniku wojen w XVII stuleciu.

Podstawy organizacyjne Kościoła prawosławnego w państwie polsko-litewskim zostały określone na synodzie biskupów prawosławnych w Nowogródku w 1415 r.⁸ Na czele metropolii stał prawosławny metropolita kijowski i halicki, podległy patriarsze w Konstantynopolu. Nosił on tytuł „arcybiskupa metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi”. Hierarcha ten nie rezydował w Kijowie. Najczęściej miejscem jego pobytu był Nowogródek, a także inne miasta, w tym Wilno. Zgodnie z postanowieniem synodu w Nowogródku metropolici, wybierani na drodze elekcji przez zgromadzenie biskupów, byli zwierzchnikami wszystkich wyznawców prawosławia w polsko-litewskiej monarchii Jagiellonów, sprawując władzę we własnej, rozległej terytorialnie diecezji metropolitalnej kijowsko-litewskiej. Odzwierciedleniem ich działalności było narastające stopniowo archiwum metropolitalne, związane z osobą każdego z hierarchów.

⁸ Metropolitą kijowskim wybrano wówczas Grzegorza Camblaka, niezależnego od politycznych wpływów moskiewskich. Jego władzy mieli podlegać prawosławni zamieszkujący obszar państwa polsko-litewskiego. Był to ważny krok na drodze do usamodzielnienia się metropolii kijowskiej od zależności od moskiewskiego ośrodka politycznego, co ostatecznie zostało usankcjonowane w 1458 r. poprzez podział metropolii kijowskiej; zob. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 38–41.

Następczynią prawosławnej metropolii kijowskiej była unicka metropolia kijowska. Powstała ona w wyniku przystąpienia przez Cerkiew prawosławną w Rzeczypospolitej do unii z Rzymem w 1596 r. Od tego momentu można też mówić o funkcjonowaniu kancelarii metropolitów unickich. Proces gromadzenia przez prawosławnych poprzedników zasobów archiwalnych w naturalny sposób był kontynuowany. Należy jednak zwrócić uwagę, że w XVII stuleciu były okresy równoległej działalności kancelarii metropolitalnej prawosławnej i unickiej. W 1596 r. — mimo formalnego ogłoszenia unii brzeskiej — nie wszystkie eparchie prawosławne do niej przystąpiły. Idea unijna została odrzucona przez biskupów prawosławnych z Przemyśla i Lwowa, wspieranych przez większą część duchowieństwa i wiernych⁹. Hierarchowie ci zostali wyklęci przez synod unijny i nie byli uznawani przez króla polskiego za legalnie działających. Podziały wyznaniowe między prawosławnymi i unitami trwały przez niemal cały wiek XVII, a pogłębiło je odtworzenie hierarchii prawosławnej przez patriarchę jerozolimskiego Teofanesa w 1620 r. Wyświęcił on wówczas na prawosławnego metropolitę kijowskiego Hioba Boreckiego, a wraz z nim nominował biskupów prawosławnych dla pięciu eparchii¹⁰. Powstał zatem system dwuwładzy, a przy każdym z hierarchów, zarówno unickich, jak i prawosławnych funkcjonowały odrębne kancelarie. Dokonane przez patriarchę wyświęcenie hierarchii prawosławnej władze Rzeczypospolitej uznały za nielegalne, gdyż zostało to przeprowadzone z pominięciem króla, naruszając tym samym przysługujące monarsze prawo podawania¹¹. Sytuację wyznaniową unormowano dopiero wraz z objęciem tronu przez Władysława IV, który nadał prawosławnym szereg przywilejów, w tym odnowił hierarchię z metropolitą kijowskim na czele¹². Wiek XVII był dla metropolii kijowskiej okresem wielkich niepokojów i konfliktów na tle religijnym i politycznym. Skutkowało to brakiem stabilizacji w odniesieniu do miejsc rezydowania metropolitów, a tym samym oznaczało częste przemieszczenia wraz z nimi tworzonej dokumentacji. Kształtujące się archiwum metropolitalne było zatem

⁹ Na temat sporów prawosławnych z unitami w obu eparchiach, zob. O. Halecki, *Od unii florenckiej, do unii brzeskiej*, t. 1–2, Lublin–Rzym 1997; A. Prochaska, *Władysław Krupecki w walce z dyzunią*, „Przegląd Powszechny”, R. 35, 1918, t. 139–140; tenże, *Z walki o tron władczy przemyski*, „Przegląd Powszechny”, R. 37, 1920, t. 147–148, s. 20–32; tenże, *Walka Szumlańskiego z Winnickim*, „Przegląd Powszechny”, R. 38, 1921, t. 151–152, s. 157–167; J. Krochmal, *Unia kościelna w eparchii przemyskiej w latach 1596–1679*, „Premisla Christiana”, t. 7, 1997, s. 75–102; tenże, *Unia w eparchii przemysko-samborskiej za rządów władcy Atanazego Krupeckiego (1609–1652)* [w:] *Kościół. Społeczeństwo. Kultura. Prace ofiarowane Profesorowi Wiesławowi Müllerowi z okazji pięćdziesięciolecia pracy naukowej i dydaktycznej*, red. J. Drob, H. Łaskiewicz, A. Stasiak, B. Szady, C. Taracha, Lublin 2004, s. 117–131; tenże, *Unia kościelna w eparchii przemysko-samborskiej za czasów biskupa Prokopa Chmielewskiego (1652–1664)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” (dalej: MHA), t. 22, 2015, s. 169–202; tenże, *Unia kościelna w eparchii przemysko-samborskiej w latach 1664–1670*, MHA, t. 23, 2016, s. 179–205.

¹⁰ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 425–429; L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce* [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2: *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969, s. 843–844; A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna w I Rzeczypospolitej* [w:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 338–339.

¹¹ Zob. K. Chodynicki, op. cit., s. 120–138.

¹² J. Woliński, *Polska a Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936, s. 97–102.

narażone na stałe straty. W połowie XVII w. doszło też do odpadnięcia od Rzeczypospolitej stolicy metropolii — Kijowa. Już w 1658 r. unicki metropolita kijowski Gedeon Bałaban przeniósł się na terytorium Rzeczypospolitej. Formalne potwierdzenie zmian terytorialnych nastąpiło w traktacie rozejmowym zawartym w Andruszowie w 1667 r., którego postanowienia zostały potwierdzone w pokoju Grzymułtowskiego w 1686 r. Zawierał on m.in. zapis o zrzeczeniu się przez władze Rzeczypospolitej praw do Kijowa. Funkcjonująca równolegle z unicką prawosławna metropolia kijowska przeszła pod władzę patriarchy w Moskwie. W 1685 r. Gedeon Czetwertyński został pierwszym metropolitą kijowskim, który przyjął godność od patriarchy moskiewskiego, a następnie złożył mu przysięgę kanoniczną. W praktyce oznaczało to przejście zarządu nad prawosławną metropolią kijowską do Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej¹³. W roku następnym patriarcha Konstantynopola ostatecznie zrezygnował ze zwierzchnictwa nad metropolią kijowską, sankcjonując tym samym jej przyłączenie do patriarchatu moskiewskiego¹⁴. Tytuł metropolity został wówczas zmieniony z „metropolita kijowski i halicki i całej Rusi” na „metropolita kijowski i halicki i Małej Rosji”¹⁵.

Zakończenie sporów unicko-prawosławnych i przywrócenie jedności wyznaniowej w eparchiach metropolii kijowskiej nastąpiło na przełomie XVII i XVIII w. Sprzyjała temu polityka króla Jana III Sobieskiego, który zdawał sobie sprawę — zwłaszcza po traktacie wieczystym z 1686 r. — z niebezpieczeństwa wykorzystywania przez Rosję sporów konfesyjnych w Rzeczypospolitej do mieszania się w jej sprawy wewnętrzne¹⁶. Dzięki wsparciu króla i nominowaniu przez niego odpowiednich osób na stolice biskupie do unii przystąpiły ostatecznie eparchia przemyska (1691–1693), lwowska (1700), łucka (1702) i metropolitalna kijowska (1715). W ten sposób w Rzeczypospolitej przy prawosławiu pozostało tylko jedno biskupstwo — mohylewskie, zwane też białoruskim. Umocniony Kościół unicki zebrał się w 1720 r. na synodzie prowincjonalnym w Zamościu, zwołanym przez metropolitę kijowskiego Leona Kiszkę (1714–1728). Uporządkowano wówczas szereg spraw organizacyjnych w Kościele wschodnim, przystosowując go do wyznań nowej epoki. Reformy synodu zamojskiego zostały następnie przyjęte do realizacji w metropolitalnej archidiecezji kijowskiej na synodzie w Żytomierzu, przeprowadzonym w 1727 r. Zapoczątkowało to proces integracji unickich parafii na prawobrzeżnej Ukrainie z pozostałą częścią metropolii kijowskiej oraz doprowadziło do przeniesienia siedziby metropolity kijowskiego z Wilna do — położonego na Kijowszczyźnie — Radomyśla.

Rezydencja metropolity w Wilnie, położona w odległości kilkuset metrów od cerkwi katedralnej, znajdowała się w dawnym klasztorze bazylianów. Na

¹³ M. Bendza, *Inkorporacja metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego* [w:] *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2006, s. 106–107.

¹⁴ A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008, s. 133.

¹⁵ W. Mokry, *Stosunek państwowych i cerkiewnych władz moskiewskich do ukraińskiej Cerkwi prawosławnej i unickiej w wiekach XVII–XX* [w:] *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 85.

¹⁶ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół Wschodnie*, s. 322; por. J. Burdowicz-Nowicki, *Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706*, Kraków 2010, s. 17–31.

temat jej stanu zachowania istnieją sprzeczne przekazy źródłowe¹⁷. Wiadomo jednak, że zarówno jej budynek, jak też inne zabudowania należące w mieście do dóbr metropolitalnych, ucierpiały w pożarze w 1748 r. Projekt budowy stałej rezydencji w Wilnie, który pojawił się w połowie XVIII w., nie doszedł do skutku. Nowym ośrodkiem zarządzania okrojona terytorialnie metropolią stał się Radomyśl. Jeszcze w 1682 r. król Jan III przekazał unitom w dzierżawę dobra położone wokół Radomyśla, należące do Ławry Kijowsko-Pieczerskiej¹⁸. Przeniesienie siedziby metropolitów do Radomyśla nie nastąpiło jednak od razu. Rola miasta wzrosła za rządów metropolity Atanazego Szeptyckiego w latach 1729–1746. Rozpoczął on budowę stałej siedziby metropolity, dzięki czemu od 1746 r. Radomyśl został oficjalnie uznany za rezydencję metropolitów kijowskich. Do tego miejsca przeniósł się dwór metropolity oraz najważniejsze urzędy zarządu metropolią, takie jak konsystorz metropolitalny oraz urząd kijowskiego namiestnika generalnego (oficjała). Następca Atanazego Szeptyckiego na stolicy metropolitalnej, Florian Hrebnicki rządy w nowej stolicy rozpoczął w 1748 r.¹⁹ Radomyśl pozostał centrum administracji metropolią kijowską aż do 1839 r., tj. do likwidacji Kościoła unickiego na terenach drugiego zaboru rosyjskiego.

Metropolici urzędowali także w innych siedzibach na terenie rozległej metropolii. Od czasów metropolity Leona Kiszki (1714–1728) w ich użytkowaniu znajdowała się murowana rezydencja w Warszawie, położona przy ulicy Miodowej, niedaleko Zamku Królewskiego²⁰. O prawa własności do niej metropolici toczyli spór z miejscowymi bazylianami, który nasilił się zwłaszcza za rządów metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza (1762–1778)²¹. Okazała rezydencją był pałac w Struniu pod Połockiem, zbudowany w latach 1743–1765 na polecenie metropolity kijowskiego Floriana Hrebnickiego. Autorem tego założenia był znany XVIII-wieczny architekt Jan Krzysztof Glaubitz. Pałac spełniał swoją funkcję rezydencjonalną do 1839 r.²² Rezydencje o mniejszym znaczeniu i rzadziej wykorzystywane na pobyty metropolitów były w Mińsku, Nowogródku i Grodnie²³. Miejscami rezydowania poszczególnych metropolitów kijowskich były też siedziby

¹⁷ Zob. D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce–Lublin 2013, s. 223; S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778*, Rzeszów 1998, s. 39.

¹⁸ Nastąpiło to na mocy przywileju królewskiego z 9 V 1682 r. wydanego dla władcy lwowskiego i administratora metropolii kijowskiej Józefa Szumlańskiego, który otrzymał wówczas radomyski klucz majątkowy; zob. A. Gil, I. Skoczyła, *Kościół Wschodnie*, s. 365; Л. Тимошенко, *З історії уніатської церкви на Київщині (XVI–XIX ст.)*, Київ 1997, s. 27–29.

¹⁹ Л. Тимошенко, *Місто Радомишль в історії Української Церкви [w:] На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*, Київ 2000, s. 484–492.

²⁰ T. Zielińska, *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, Warszawa–Łódź 1997, s. 89–91.

²¹ S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska*, s. 41–42.

²² Po likwidacji unii w 1839 r. pałac zamieniono na więzienie, a następnie na magazyn amunicji. W 1941 r. został zburzony przez Armię Czerwoną wycofującą się spod Połocka. W 1997 r. okoliczni mieszkańcy postawili krzyż dla upamiętnienia miejsca byłej rezydencji.

²³ D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii*, s. 225.

ich diecezji oraz klasztory na terenie metropolii, w Supraślu, Połocku, Dermaniu, Uniowie, Poczajowie, Berezweczu i innych²⁴.

Ważną cezurą w dziejach samej metropolii kijowskiej, jak i narastającego archiwum, były rozbiory Rzeczypospolitej i zajęcie większości jej terytorium przez Rosję. Główna rezydencja metropolitów w Radomyślu, a wraz z nią zgromadzone w niej zasoby archiwalne, po 1795 r. znalazły się w granicach Rosji. Ostatnim hierarchą przebywającym w Radomyślu był Teodozy Rostocki, metropolita kijowski od 1788 r. Po 1795 r. został on internowany przez władze rosyjskie w Petersburgu, gdzie zmarł w 1805 r. Zaborcy rozpoczęli działania na rzecz likwidacji Kościoła unickiego i jego struktur na zajętych przez siebie terytorium. Już w latach 1795–1796 nastąpiły pierwsze kasaty parafii unickich. Proces ten zakończył się w 1839 r., gdy na tzw. soborze połockim zlikwidowano Kościół unicki w zaborze rosyjskim, wcielając jego parafie i duchownych do Cerkwi prawosławnej. Data ta oznacza kres działalności unickiej metropolii kijowskiej, urzędu metropolity unickiego i jego kancelarii.

Zakres rzeczowy gromadzonego przez kilka stuleci archiwum metropolitalnego związany był z kompetencjami metropolitów kijowskich, które ulegały zmianom na przestrzeni kilku stuleci. Jurysdykcja metropolitów — po przejściu metropolii pod zwierzchność państwa polsko-litewskiego — rozciągała się na ziemię Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Hierarchowie ci sprawowali zwierzchnictwo nad wszystkimi sprawami Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej, pełnili funkcje nadzorcze i sędownicze nad biskupami, przewodniczyli zwoływanym przez siebie synodom, reprezentowali Kościół wschodni na zewnątrz, zwłaszcza wobec organów państwowych²⁵. Formalnie podlegali oni patriarche w Konstantynopolu, jednak poczynając od XV w. trwał na ziemiach Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego proces przejmowania opieki nad Cerkwią prawosławną przez władzę świecką. W praktyce to polscy królowie przyznawali sobie prawo mianowania prawosławnych, a później unickich metropolitów i biskupów, nadawania im dóbr cerkiewnych oraz sądenia i orzekania w sprawach duchowieństwa. Prawo patronatu nad Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej prowadziło często do nominacji „za zasługi” dla króla i państwa, mniejszą wagę przywiązywano natomiast do wykształcenia i religijnego przygotowania kandydata. Materiały zachowane w archiwum metropolitów dostarczają w tym względzie licznych przykładów. Taki charakter miała m. in. nominacja królewska z 10 VII 1551 r. udzielona na metropolię kijowską Stefanowi Wielkiewiczowi, który otrzymał ją „za zasługi królewskiego skarbnika”²⁶. Wraz

²⁴ Supraśl był miejscem rezydowania metropolity Leona Kiszki, skąd zarządzał metropolią. Z kolei metropolita Atanazy Szeptycki chętnie przebywał w Uniowie, a metropolita Herakliusz Lisowski — w Berezweczu; zob. D. Wereda, op. cit., s. 234.

²⁵ Szerzej na temat urzędu i władzy metropolitów kijowskich, zob. P. P. Lozovei, *De metropolitano Kioviensium potestate (988–1596)*, Romae 1962; I. I. Patrylo, *Archiepiscopi-metropolitani Kievo-Halicienses, attentis prescriptis M. P. „Cleri sanctitati”*, Romae 1962; D. Blazejowskyj, *De potestate metropolitano Kioviensium catholicorum in clerum regularem*, Romae 1943; tenże, *Hierarchy of the Kyivan Church (861–1990)*, Romae 1990; L. Bienkowski, *Organizacja*, s. 789–792, 864–879.

²⁶ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (Российский государственный исторический архив), dalej: RGIA, zesp. 823, sygn. 37.

z postępującą ingerencją władz państwowych i ich rosnącym wpływem na wybór hierarchii Kościoła wschodniego, następował upadek znaczenia instytucji synodów oraz utrata historycznej rangi stolicy metropolitalnej w Kijowie. Dopiero na początku XVI w. podjęto próbę głębszej reformy Cerkwi prawosławnej, zwłaszcza na synodzie w Wilnie obradującym na przełomie 1509 i 1510 r. Uchwały podjęte w czasie tego zgromadzenia zakazywały nominacji na biskupstwa bez zgody metropolitów²⁷. W okresie poprzedzającym zawarcie unii brzeskiej także patriarchowie podjęli próby poszerzenia swojej władzy nad Kościołem prawosławnym w Rzeczypospolitej. Środkami wiodącymi do tego celu miało być zwiększenie roli bractw cerkiewnych w życiu religijnym prawosławnych poprzez nadawanie im staupigii oraz utworzenie godności egzarchy, który w imieniu patriarchy miał sprawować nadzór nad hierarchią i duchowieństwem²⁸. Działania te nie przyniosły jednak większych efektów, z chwilą zaś przystąpienia Kościoła prawosławnego do unii kościelnej z Rzymem, rolę patriarchatu konstantynopolińskiego przejęła Stolica Apostolska. Metropolici kijowscy zachowali swoje dotychczasowe uprawnienia i pozostali zwierzchnikami Kościoła wschodniego, jednak swą władzę sprawowali od tego momentu z upoważnienia papieża. Pozycja metropolitów w Kościele unickim początkowo wzrosła, gdyż zaczęli oni realnie korzystać z przysługujących im wcześniej uprawnień, które przez prawosławnych poprzedników były zaniechywane. Z drugiej strony Stolica Apostolska ingerowała w niektóre kompetencje metropolitów, jak na przykład prawo sądzenia i karania biskupów, czy też wyłączność sądu metropolity jako instancji nadrzędnej nad sądami biskupów²⁹. Rola urzędu metropolity kijowskiego wzrosła okresowo w 1. połowie XVIII w., co wiązało się z przyłączeniem do metropolii kijowskiej Braclawszczyzny i ogólnym wzmocnieniem pozycji Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej³⁰. Obowiązki metropolity określił na nowo, ostatni przed rozbiorami, synod prowincjonalny w Zamościu w 1720 r., obradujący pod przewodnictwem papieskiego nuncjusza Girolamo Grimaldiego. Uregulował on szereg kwestii organizacyjnych w Kościele unickim, pozostawiając też do przyszłych rozstrzygnięć wiele ważnych problemów (m. in. stosunek do siebie obu obrządków katolickich, granic diecezji, precedencji). Sprawami tymi miał się zająć synod przygotowywany w latach 1764–1765, jednak ze względu na uwarunkowania polityczne w Rzeczypospolitej nie doszedł on już do skutku. Rozbiory państwa polsko-litewskiego postawiły Kościół unicki i jego hierarchię, w tym metropolię kijowską, w zupełnie nowej sytuacji.

Obecny stan zachowania archiwum metropolitalnego jest odzwierciedleniem jego burzliwych losów, które z kolei związane były z dziejami Rzeczypospolitej

²⁷ Szerzej zob. A. Mironowicz, *Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku*, „Latopisy Akademii Suprańskiej”, t. 5, *Synody Cerkwi Prawosławnej w I Rzeczypospolitej*, red. M. Kuczyńska, U. Pawluczuk, Białystok 2014, s. 71–82.

²⁸ L. Bieńkowski, op. cit., s. 788; W. Zajkin, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVI w.*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, 1930, s. 132; A. Borkowski, *Wysłannicy patriarchy konstantynopolińskiego na soborach w Rzeczypospolitej w XVI w.*, „Latopisy Akademii Suprańskiej”, t. 5, s. 105–106.

²⁹ W 2. połowie XVII w. powołano sąd nuncjatury, który przejmował apelacje od sądów biskupów; zob. L. Bieńkowski, op. cit., s. 870.

³⁰ A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół Wschodnie*, s. 364–370.

i jej relacjami z Rosją. Należy też zwrócić uwagę, że archiwum metropolitów było ściśle powiązane z osobą konkretnego hierarchy i miejscem jego rezydowania. Na ostateczny kształt i zawartość archiwum metropolitalnego wpływ miały trzy kwestie: podział metropolii w XVII stuleciu na unicką i równoległe istniejącą prawosławną, brak stabilności w obsadzie personalnej metropolii oraz brak stałej rezydencji metropolitów kijowskich aż do 1746 r. W związku z tym ich archiwum narastało w dużym rozproszeniu, a dokumenty były gromadzone w kolejnych miejscach pobytu hierarchów. Wskutek wymienionych uwarunkowań kolejni hierarchowie, a zarazem tworzone przez nich archiwum, przebywało w różnych posiadłościach na terenie rozległej terytorialnie metropolii, m. in. w Struniu, Wilnie, Rucie, Lwowie, Radomyślu, Seniowie, Łucku. Dla dokumentów oznaczało to nie tylko ich rozproszenie, lecz także nieuchronne straty w stanie zachowania. Szczególnie trudny okres dla archiwaliów — poza wydarzeniami w XVII stuleciu — panował za rządów metropolity Wołodkowicza. Czas ten cechował się niestabilnością polityczną, walką metropolity z koadiutorami oraz jego zaangażowaniem się w działalność polityczną. Po zawiązaniu się konfederacji barskiej, skierowanej przeciwko Rosji oraz uległemu jej królowi Stanisławowi Augustowi, metropolita stanął po stronie konfederatów, co spowodowało konieczność czasowego opuszczenia przez niego metropolii i ukrywania się na terenie Prus. Opuszczona rezydencja metropolity była plądrowana przez wojska rosyjskie, a jego dłuższa nieobecność sprzyjała grabieżom, w tym również dokumentów.

Archiwum metropolitalne po rozbiorach Rzeczypospolitej zostało podzielone na dwie części, znajdujące się w Wilnie i w Radomyślu. Materiały wileńskie przechowywane były w tamtejszej rezydencji metropolitów w dawnym klasztorze bazylikańskim. W 1812 r., po zajęciu miasta przez armię cesarza Napoleona Bonaparte, materiały archiwalne przeniesiono do kaplicy unickiego klasztoru żeńskiego w Wilnie, gdzie były przechowywane do 1816 r. W październiku 1828 r., na polecenie Kolegium Duchownego Grecko-Unickiego wydane biskupowi Adrianowi Hołowni³¹, przewieziono je do Połocka. Tamtejszy biskup Jakow Martusewicz otrzymał polecenie przechowania archiwum do czasu przygotowania odpowiedniego miejsca w Petersburgu. W lutym 1829 r. przekazano archiwum z Połocka do siedziby Białorusko-Litewskiego Kolegium w Petersburgu. W 1840 r. część archiwum odnaleziono w siedzibie sądu powiatowego w Radomyślu. Przewieziono ją w 1841 r. do Petersburga i dołączono do reszty akt. Po zamknięciu Kolegium w 1843 r. archiwalia na podstawie postanowienia Świętego Synodu, zostały przekazane do archiwum synodalnego. Proces ten trwał do 1847 r. W archiwum synodalnym akta byłego archiwum metropolitalnego pozostały do rewolucji w 1917 r.³²

³¹ Adrian Hołownia (1750–1831), bazylianin, sufragan wileński (1809–1818) i miński (1818–1828), zob. W. Charkiewicz, *Biskup unicki Adrian Hołownia*, „Wilno”. Kwartalnik poświęcony sprawom miasta Wilna, nr 2, 1939, s. 120–127.

³² Г. Э. Шеглов, *К истории описания и публикации документов архива западнорусских униатских митрополитов*, „Вестник ПСТГУ”, 2004, № 3, с. 206–222.

Etapy porządkowania archiwum

Pomimo burzliwych losów i niekorzystnych dla powstającej dokumentacji warunków przechowywania narastający zasób archiwum metropolitalnego był porządkowany już od końca XVII w. Dzięki istniejącym najstarszym opisom archiwum obecnie możliwe stało się odnotowanie strat w jego zasobie, które nastąpiły w kolejnych stuleciach. Najstarszy zachowany spis archiwaliów, powstały w posiadłości metropolity kijowskiego w Rucie pochodzi z 1699 r. Jego autorem był Josyf Saporowicz, mnich bazylikański, kapelan unickiego metropolity kijowskiego Leona Ślubicz-Załęskiego (1694–1708). Bazylianin ten jako pierwszy nadał układ tematyczny materiałom z archiwum i przygotował do nich indeksy: rzeczowy, geograficzny i osobowy, co ułatwiało korzystanie z akt. Opis całości źródeł otrzymał tytuł: „Archivum Metropolitanum, czyli Katalog”. Z tego okresu wiadomo też, że dokumenty w archiwum przechowywano w wiązках, te zaś — w czterech skrzyniach, z których każda posiadała własną nazwę: Biała, Dwuskrzydłowa, Wielka i Garbata³³.

Kolejne prace nad uporządkowaniem archiwaliów podejmowane były w 2. połowie XVIII w. Przeprowadził je bazylianin Augustyn Wojna w 1763 r., zatrudniony jako archiwista oraz kapelan unickiego arcybiskupa połockiego, Jasona Junoszy Smogorzewskiego³⁴. W ciągu XVIII w. opracowano tematyczne opisy niektórych grup dokumentów, np. spis dokumentów dotyczących posiadłości metropolity kijowskiego. W 1810 r. sekretarz biskupa orszańskiego, Tokarzewski opracował krótki opis dokumentów przechowywanych wówczas w Wilnie. Bardziej systematyczne i zakrojone na szerszą skalę prace rozpoczęto w połowie XIX w., po przewiezieniu archiwum metropolitalnego do Petersburga i scaleniu części „wileńskiej” z materiałami przywiezionymi z Radomyśla. W latach 40. XIX w. zajęli się tym pracownicy Kolegium Litewsko-Białoruskiego, protojereje Ignacy Pilchowski, Joan Koniuszewski i Leon Pańkowski. Od połowy XIX stulecia, w związku z pracami Komisji Archeograficznej, część dokumentów archiwum metropolitalnego została wykorzystana w pracach naukowych i wydana drukiem w przygotowanych wówczas wydawnictwach źródłowych³⁵.

Od 1860 r. prace nad uporządkowaniem i opisaniem archiwum podjął oddelegowany do archiwum synodalnego nauczyciel seminarium mohylewskiego, Ksenofont Antonowicz Goworski, z wykształcenia archeolog i historyk. Jego działania doprowadziły do zapewnienia dokumentom odpowiednich opakowań (kartonów) i umieszczenia części archiwum w jednej z sal synodalnych, w których powietrze było suchsze niż w pomieszczeniach archiwalnych. Goworski zalecił także zabezpieczenie pieczęci na dokumentach przed fizycznym uszkodzeniem poprzez przełożenie ich kartami papieru. W grudniu 1865 r. staraniem Goworskiego powołano komisję, która miała zająć się opracowaniem akt według przygotowanej

³³ Tamże, s. 206–222.

³⁴ Arcybiskup połocki w latach 1762–1788, unicki metropolita kijowski w latach 1781–1788; zob. A. Zięba, *Smogorzewski Jason h. Junosza (1715–1788)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 39, Warszawa–Kraków 1999–2000, s. 216–225.

³⁵ Chodzi przede wszystkim o monumentalne wydawnictwo źródłowe *Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода*, т. 1–30, Санкт Петербург 1868–1913.

przez niego instrukcji. Zarządzono opisanie wszystkich rękopisów w porządku chronologicznym, bez dzielenia ich na ważniejsze i mniej ważne. W 1866 r. komisja powierzyła wykonanie tego zadania prof. Michajłowi Kojałowiczowi. Prace Kojałowicza trwały do zimy 1891 r., w czasie której profesor zachorował i zmarł. Porządkowanie archiwum przejął wówczas jego uczeń — Stepan Runkiewicz, doktor teologii w Petersburskiej Akademii Duchownej. Runkiewicz kontynuował metodę opisu Kojałowicza, ściśle według porządku chronologicznego. Przejmując prace przygotował w stosunkowo krótkim czasie opisy ponad 1200 dokumentów z okresu od 1470 do 1736 r. Szczególną uwagę zwrócił na materiały dotyczące okresu istnienia prawosławnej metropolii kijowskiej, to jest dokumenty z XV i XVI w., uznając je za wyjątkowo cenne historycznie. Po zapoznaniu się z wynikami prac Runkiewicza komisja podjęła decyzję o wydaniu tej części materiałów źródłowych drukiem. W 1897 r. wyszedł w Petersburgu tom pierwszy inwentarza archiwum metropolitalnego³⁶, obejmujący 1065 dokumentów z lat 1470–1700, zatytułowany *Opis archiwum zachodnio-ruskich unickich metropolitów*. Nadano mu znamienny podtytuł *Oderwane siłą (1596), zjednoczone miłością (1839)*, sugerujący narzucenie wyznawcom prawosławia unii brzeskiej, zlikwidowanej przez władze carskie na ziemiach zaboru rosyjskiego w 1839 r. Na końcu tomu pierwszego zamieszczono wzory pisma występującego w dokumentach archiwalnych (w języku staroruskim i ruskim, łacińskim i polskim), gdyż zdaniem autora inwentarza wielu było badaczy, którzy przybyli do Petersburga i nie byli w stanie niczego odczytać. Zamierzeniem wydawców było zatem uświadomienie czytelnikom i potencjalnym badaczom trudności związanych z wielojęzycznością źródeł, w tym koniecznością posiadania odpowiedniego przygotowania do prowadzenia badań. Drugi tom inwentarza został opracowany przez Runkiewicza i wydany drukiem w 1907 r.³⁷ Obejmował on dokumenty z okresu 1701–1839. Dodano do niego dwa uzupełnienia, z których pierwsze zawierało wykaz chronologiczny dokumentów i spraw za lata 1559–1834, drugie zaś — spis kopii ksiąg metrykalnych parafii z unickiej diecezji brzeskiej oraz łuckiej. W pracach nad tomem drugim inwentarza wspierał Runkiewicza student Petersburskiej Akademii Duchownej Borys Żukowicz, od 1905 r. członek komisji zajmującej się opracowaniem archiwum metropolitalnego. Prowadził on też prace nad trzecim tomem inwentarza, który obejmował materiały z lat 1684–1824. Wydanie drukiem tego opracowania nie doszło do skutku z powodu wybuchu rewolucji w 1917 r. Zagięły też rękopisy Żukowicza i do tej pory ich losy nie są znane.

Do prac nad archiwum metropolitów powrócono po II wojnie światowej, gdy akta znalazły się w RGIA w Petersburgu. Archiwiści rosyjscy w latach 1952–1953 oraz 1959–1960 opracowali pozostałe dokumenty, które nie znalazły się w dwóch pierwszych tomach inwentarza. Wówczas 315 dokumentów włączono do dwóch pierwszych opisów (części inwentarza) zespołu. Z pozostałych materiałów w 1962 r. uformowano trzeci tom inwentarza (opis nr 3), obejmujący ponad 1500 dokumentów z lat 1407–1871³⁸.

³⁶ *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 1: 1470–1700, Санкт-Петербург 1897.

³⁷ *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, т. 2: 1701–1839, Санкт-Петербург 1907.

³⁸ Г. Э. Щеглов, *К истории*, с. 206–222.

Znaczenie archiwum dla badań naukowych

Wartość naukowa zgromadzonych w archiwum metropolitów źródeł wynika przede wszystkim z faktu, że dotyczy ono obszaru całej rozległej metropolii kijowskiej i odzwierciedla różne aspekty jej funkcjonowania na przestrzeni kilku stuleci. Zachowane źródła powstały w wyniku działalności nie tylko unickiej, lecz także prawosławnej kancelarii metropolitalnej, gdyż metropolici unicy byli sukcesorami swoich prawosławnych poprzedników. Zawartość archiwum dotyczy zarówno losów hierarchów prawosławnych i unickich, dziejów samej metropolii, jak i jej relacji z władzami państwowymi oraz szeregu kwestii z życia wewnętrznego Kościoła wschodniego. Materiały sprzed unii brzeskiej mają tym większe znaczenie, że nie zachowały się w znaczniejszej ilości dokumenty Kościoła prawosławnego z innych eparchii prawosławnych³⁹. Archiwalia opisane w pierwszym tomie inwentarza zespołu dotyczą kilku podstawowych zagadnień, w tym: kontaktów władców świeckich i Stolicy Apostolskiej z hierarchią unicką (dokumenty królewskie, przywileje, prezenty, uniwersały, fundacje, bulle i brewe papieskie), długotrwałego procesu wprowadzania unii i walki z nią, różnych aspektów działań hierarchii unickiej i podległego jej duchowieństwa świeckiego i zakonnego, spraw majątkowych cerkwi i monasterów.

Jedną z cenniejszych grup zachowanych dokumentów są materiały z okresu rządów prawosławnego metropolity Josifa Sołtana (zm. 1521 r.), w tym przywileje królewskie wydane dla tego hierarchy oraz dokumenty w sprawach majątkowych. Duże znaczenie badawcze mają hramoty wystawiane przez samego metropolitę (w tym dokument z 1509 r.), które stanowią źródło do badań dyplomatyki ruskiej i sposobu funkcjonowania oraz wytworów prawosławnej kancelarii metropolitalnej. Późniejsze materiały, powstałe w okresie przed unią brzeską, pozwalają prześledzić dzieje ustrojowe metropolii kijowskiej, jak też proces przygotowań i przebieg procesu zawierania tej unii kościelnej. Na uwagę w tej grupie zasługuje list króla Zygmunta Augusta do metropolity kijowskiego Makarego z 13 II 1546 r. informujący o zwołaniu do Wilna synodu duchowieństwa prawosławno-ruskiego⁴⁰, czy też dokument synodu we Lwowie z 1595 r. dotyczący przyjęcia unii w metropolii⁴¹.

Drugi tom inwentarza archiwalnego zawiera opis dokumentów od początku XVIII w. do likwidacji Kościoła unickiego w 1839 r. Materiały z tej części archiwum są podstawą badań dotyczących funkcjonowania metropolii kijowskiej w ostatnim okresie istnienia Rzeczypospolitej oraz w okresie porozbiorowym. Część z nich obrazuje postawę Kościoła i duchowieństwa unickiego wobec różnych wydarzeń z życia religijnego i politycznego, w tym konfederacji barskiej w latach 1768–1772, czy też ruchu hajdamackiego na Ukrainie (koliszczyzny)

³⁹ Na przykład, skutek pożaru cerkwi katedralnej w Przemyślu i znajdującego się w niej archiwum w 1535 r. niemal całkowicie zniszczone zostały źródła do eparchii przemyskiej z początkowego okresu jej dziejów. Niezbyt obszerne archiwa z okresu sprzed unii brzeskiej mają też prawosławne eparchie chełmska i lwowska.

⁴⁰ RGIA, zesp. 823, sygn 36. Dokument opublikowano w wydawnictwie *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (dalej: АЗР), т. 3: 1544–1587, Санктпетербург 1848, с. 3, № 3.

⁴¹ RGIA, zesp. 823, sygn. 169; publikacja w АЗР, т. 4, № 58.

z 1768 r. Dokumenty te pozwalają na ocenę stopnia identyfikacji społeczności unickiej z państwem polskim i jej postaw w trudnych momentach przed jego rozbiarami.

Jednym z istotnych skutków upadku państwa polskiego był w sferze wyznaniowej proces likwidacji unii, rozpoczęty przez władze rosyjskie po 1795 r. i próby narzucenia odgórnie wyznania prawosławnego. Jak wynika z zachowanych dokumentów reakcją na siłowe działania władz rosyjskich była zmiana przynależności obrządkowej i przechodzenie części duchowieństwa unickiego do Kościoła łacińskiego. Świadczy o tym, m.in. spis kapłanów unickich, którzy przyjęli obrządek łaciński z 1796 r.⁴² Znaczna część archiwaliów dotyczy świątyń unickich, nabożeństw, spraw liturgicznych, działalności hierarchii cerkiewnej, fundatorów i ktitorów cerkwi, relacji z innymi wyznaniem, w tym funkcjonowania na terenie metropolii kijowskiej zakonów łacińskich, bazylikańskich oraz bractw cerkiewnych.

Dokumenty zachowane w archiwum metropolitów mogą stanowić zarówno podstawę badań o charakterze *sensu stricte* historycznym, jak też być wykorzystywane w trakcie studiów z nauk pomocniczych historii (dyplomatyki, sfragistyki, demografii historycznej, statystyki) oraz innych dziedzin wiedzy (np. architektury, teologii, językoznawstwa).

Archiwum nie doczekało się zbyt wielu pomocy naukowych. Podstawowe opracowania (inwentarze archiwalne) powstały w XIX i 1. połowie XX w. Zostały one przygotowane głównie przez archiwistów i historyków rosyjskich. W ostatnich latach zainteresowanie tymi materiałami daje się zauważyć wśród historyków z Białorusi, Ukrainy i Polski. Dowodem na to są przygotowane publikacje, w tym przewodnik po archiwum unickich metropolitów wydany w języku białoruskim⁴³, cykl artykułów autorstwa ukraińskiego historyka z Uniwersytetu w Drohobyczu, Leonida Tymoszenki⁴⁴ oraz prace polskich badaczy dotyczące dziejów Kościoła wschodniego, w których wykorzystano materiały z archiwum metropolitów kijowskich⁴⁵. Ze względu na próbę rekonstrukcji losów archiwów Kościoła wschodniego w I Rzeczypospolitej, w tym archiwum metropolitalnego kijowskiego, na uwagę zasługuje też artykuł Michała Dowbyszczuki⁴⁶. Stopień

⁴² RGIA, zesp. 823, sygn. 2889.

⁴³ *Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XV–XIX ст. у фондзе „Канцылярыі мітрапаліта грэка-уніяцкіх царкваў у Расіі”. Даведнік, склад. С. І. Паўловіч, Т. М. Мальцава, Мінск–Полацк 1999.*

⁴⁴ Л. В. Тимошёнко, *Радомшільський архів уніяцких митрополитів*, „Записки Наукового Товариства Шевченка”. Комісія спеціальних історичних дисциплін, Львів 2000, т. 240, с. 72–85; Л. В. Тимошёнко, *Архів уніяцких митрополитів: до історії вивезення з України*, „Київська Церква. Альманах християнської думки”, Львів 2001, № 2–3 (13–14), с. 157–159; Л. В. Тимошёнко, *Архів греко-католицьких митрополитів [w:] Українська архівна енциклопедія. А–Г*, Київ 2006, с. 46–47; Л. В. Тимошёнко, *Архів уніяцких митрополитів [w:] Українська архівна енциклопедія. А–Г*, с. 65–67.

⁴⁵ Zob. S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska*, passim; A. Mironowicz, *Źródła petersburskie do dziejów Kościoła Wschodniego w Rzeczypospolitej [w:] Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 191–195; tenże, *Józef Bobrykowicz — biskup białoruski*, Białystok 2003.

⁴⁶ М. В. Довбищенко, *Українські церковні архіви литовсько-польської доби. Історична доля та перспективи реконструкції*, „Архіви України”, № 6, 2001, с. 10–23.

wykorzystania bogatych zbiorów petersburskich przez badaczy Kościoła wschodniego jest jednak nadal niewystarczający. Wpływ na to mają zarówno warunki udostępniania (ograniczenia w ilości udostępnianych jednorazowo materiałów oraz wysokie koszty kopiowania), jak też trudny do opanowania w krótkim czasie rozmiar zachowanego archiwum (aktualnie 5196 j.a.). Należy mieć nadzieję, że prowadzone przez różne instytucje i ośrodki badawcze programy digitalizacji archiwaliów obejmą w przyszłości także archiwum metropolitów kijowskich, co umożliwiłoby szerszy dostęp wszystkim zainteresowanym. Należałoby też dążyć do scalenia informacji o byłym archiwum metropolii kijowskiej, bowiem istotnym uzupełnieniem zbiorów petersburskich są jego fragmenty przechowywane w archiwach białoruskich, litewskich i ukraińskich.

Anna Krochmal, Petersburg archive of Uniate metropolitan bishops as historical archive of the Eastern Church

Summary

Historical archive of Kiev metropolitans, currently located in Petersburg, is one of the most important collections of source materials for history of Eastern Church in the territory of Poland. The archive was formed in a dispersed manner, due to absence of permanent residence for Kiev metropolitan bishops. Such residence was built only in 1746 in Radomyshl. Archival materials were collected in subsequent temporary residences of the bishops, in Vilnius, Lviv, Radomyshl, Lutsk and others. The archive documents the activity of Orthodox Kiev metropolis since 1407, and its successor — Uniate metropolis of Kiev, established in 1596. In mid-17th century the archive suffered significant losses in terms of documentation, due to conflict between the Orthodox and Uniate followers as well as war with Russia, as a result of which the seat of the metropolis — Kiev — fell outside the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth. After the fall of the Commonwealth in 1795, archive of Kiev metropolitans was moved. In 1840s the files (mostly from Vilnius and Radomyshl) were included in the archives of the Holy Synod in Petersburg. After World War II, that church archive was incorporated into the Central State Historical Archive of St. Petersburg. Organizing the collection was done in stages, starting from end of 17th century. In 1897, first volume of metropolitan archive inventory was printed, covering 1065 documents from 1470–1700. Volume 2, covering documents from 1701–1839, was published in 1907. Current archive is of interest mostly to historians from Poland, Belarus, Ukraine and Russia. Materials preserved therein serve as the basis for historical research, as well as to auxiliary sciences of history (Ruthenian diplomacy, sigillography, historical demography, statistics) and other areas of knowledge — architecture, theology, linguistics, etc.

Słowa kluczowe: Polonika, archiwum metropolitów unickich, Kościół unicki (greckokatolicki), Centralne Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu

Keywords: polonica, Uniate metropolitans archive, Uniate Church (Greek Catholic), Central State Historical Archive of St. Petersburg